

УДК 321.013(437)

Наталія МАРАДИК
(Ужгород)

ПОДІЛ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ В КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Постановка проблеми у загальному вигляді. Одним із геополітичних феноменів останнього десятиріччя ХХ століття в регіоні Центральної та Східної Європи був розпад постсоціалістичних федерацій, виникнення нових незалежних країн та їх бурхливе державотворення. Складовою частиною цього процесу стала дезінтеграція Чехословацької Федеративної Республіки (ЧСФР).

Після „оксамитової революції” у Чехословаччині була сформована демократична політична система, принаймні її інституційний аспект, однак, незабаром, як і в 1968 році, на порядку денному постала проблема державно-правового впорядкування відносин чеського і словацького народів. Варто одразу зазначити, що в перші місяці політичних перетворень головний акцент робився на загальногромадянському й демократичному характері реформ, бо це впливало з програмових положень „Громадянського форуму” у Чехії і „Громадськості проти насилля” у Словаччині. Проте демократизація політичного режиму об’єктивно вела й до постановки питання щодо нових параметрів державно-територіального устрою. Демократичні перетворення 1989 року призвели до зміни у становищі національних меншин країни. Останні отримали гарантії вільного національно-культурного розвитку, захисту громадянських прав та свобод. Наслідком стрімкого зростання національної свідомості серед населення багатоетнічної федерації стала надзвичайна привабливість використання національної ідеї різноманітними силами та діячами як засобу поширення своєї популярності та політичного впливу.

На тлі поглиблення загальноєвропейських інтеграційних процесів з початку 1990-х років, розпад цілісного більш ніж 70-річного федерального союзу чехів і словаків виглядав деструктивним процесом. Але логіка наступних подій засвідчила, що в рамках незалежних Чеської Республіки (ЧР) і Словацької Республіки (СР) системні громадянсько-політичні і соціально-економічні перетворення відбувалися значно швидше, ніж під час існування федеративної держави періоду 1990-1992 років. Тому до стратегічної мети кожної із постсоціалістичних держав Центрально-Східної Європи – становлення консолідованої демократії та вступу до об’єднаної Європи – Чехія і Словаччина йшли нестандартним шляхом: дезінтеграція цілісної держави – прискорення процесів демократизації в національно-специфічних умовах – інтеграція з об’єднаною Європою.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Слід зазначити, що проблемі дезінтеграції Чехословаччини присвячена увага багатьох вчених – суспільствознавців. Одним з найвідоміших сучасних дослідників, який приділив увагу подіям у Чехословаччині даного періоду був чеський науковець Е. Стейн [10]. Зазначені проблеми перебувають у центрі уваги Я.Рихліка [9], К.Водички [1] і В.Кнаппа [3]. Дані автори насамперед аналізують ключові

чинники, що привели до поділу Чехословаччини, а також вплив цієї події на подальшу долю чехів та словаків.

У вітчизняній політичній науці вищеназвана тематика також є досить популярною. У даному контексті можна згадати праці В.Лемака [4], В.Приходька [6;7], Ю.Юрійчука [8], О.Передрія та І.Сюска [5]. Вони розглядали факт поділу Чехословаччини насамперед з історичної та юридичної точок зору.

Таким чином, проаналізувавши праці зарубіжних та українських вчених, ми можемо зробити висновок, що проблема поділу Чехословаччини досліджена в різних аспектах, які дають нам можливість комплексно зрозуміти особливості суспільно-політичного життя чехословацького суспільства того часу. Однак, ані в зарубіжній, ані у вітчизняній науці не розглянуто дану подію з політологічної точки, зокрема як складовий елемент демократичного транзиту.

Формулювання цілей статті. Виходячи з вищесказаного автору видається доцільним дослідити специфіку поділу Чехословаччини саме в контексті процесів демократизації суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Конституційне припинення чехословацького федеративного союзу, яке варто вважати специфічною цивілізованою центральноєвропейською моделлю назвали „оксамитовим розлученням”, позаяк так само, як і „оксамитова революція”, воно носило мирний характер. Вирішення всього комплексу питань розлучення ще на підготовчому етапі саморозпуску єдиної держави зберегло основи тісного співробітництва між уже незалежними ЧР і СР. Чехословацькі відносини в наступний період не були переобтяжені комплексом федеральних „історичних кривд”. Самостійні Чехія і Словаччина надалі не переймалися так багато проблемами врегулювання двосторонніх стосунків, як, наприклад, балканські чи пострадянські держави, а сконцентрувалися на прискоренні внутрішніх реформ і перетворень. Отже, плинний, договірний і конституційний характер саморозпуску ЧСФР створив сприятливі умови для розгортання процесу переходу до демократії у ЧР і СР.

Чеський науковець К.Водичка виділяє основні причини поділу Чехословацької Федеративної Республіки [1, с.129]. По-перше, це були історичні чинники. Чехословацька держава була побудована на політичній фікції наявності „чехословацької нації”, однак цій ідеологічній конструкції протистояв реальний чехословацький дуалізм з культурним, релігійним, політичним та економічними вимірами, який не вдалося подолати за сімдесят чотири роки спільного існування. Цей дуалізм коренився насамперед в різному історичному розвитку обох держав до їх воз’єднання в рамках єдиної країни, в якій не відбулося зближення ціннісних систем та мотивів національних спільнот та еліт. Проявилася дана тенденція і в державному устрої Чехословаччини, що не відображав наявності двох народів. А політичні реалії у часи так званої „нормалізації” полягали в тому, що всі важливі рішення приймалися центральними партійними органами в Празі, словацькому народові фактично була відведена роль „молодшого брата”. Все це призвело до того, що словаки недостатньою мірою ідентифікували себе з Чехословаччиною.

Детальний аналіз історії співжиття цих двох народів дає нам можливість стверджувати, що між чехами та словаками завжди були проблеми міжнаціонального характеру. У даній ситуації можна говорити навіть про існування паралельних суспільств. Власне створення Чехословацької Соціалістичної Республіки було своєрідним „шлюбом по-розрахунку”, адже їх об’єднання було обумовлене тогочасними політичними реаліями та геополітичною ситуацією. Тому їх розпад, який на перший погляд видається нелогічним, насправді є цілком закономірним.

Питання незалежності Словаччини набуло актуальності після „оксамитової революції”. Позаяк демократизація дозволила активно діяти крайнім силам націоналістичного спрямування, що до недавнього часу не могли вільно існувати в країні, можливість заявити про свої проблеми та політичні претензії отримали чисельні групи національних меншин. З точки зору демократії було цілком логічним, що слідом за звільненням окремої особистості повинно прийти звільнення національних одиниць, представники яких вважали своє становище у країні нерівноправним. Громадяни країни отримали можливість організувати власні політичні групи для захисту своїх інтересів. І тоді Словаччина виявила своє невдоволення, яке спочатку вилилося у дискусію з приводу найменування спільної держави. Полеміка з приводу назви

країни у 1990 році, на думку Я.Рихліка, ініціювала „війну слів”, яка стала першим відкритим чехословацьким конфліктом [9, s.116].

Другим суттєвим чинником була різниця між чеською та словацькою політичними культурами. Після виникнення у 1918 році Чехословаччини можна вести мову не про існування чехословацького соціуму, а про окремі чеське та словацьке суспільства, а відповідно і про наявність чеської та словацької політичних культур. Цей факт підтверджує те, що з березня-квітня 1990 року у федерації намітилася тенденція, котра не сприяла консолідації народів, що в ній проживали, проте відображала їх ментальні особливості. Якщо в Чеській Республіці на перший план виходили проблеми становлення демократичних інститутів і радикальних економічних перетворень, то словацьке суспільство поступово все більше переймалося проблемами, пов'язаними з національним розвитком.

Третьою причиною стала адаптаційна криза при переході до демократії та ринкової економіки. Цей фактор перебуває в тісному взаємозв'язку з попереднім чинником дезінтеграції ЧСФР. Перехід від адміністративної до ринкової економіки та від однопартійної до плюралістичної системи став справжнім випробуванням для цієї країни. Економічний розвиток Чехословаччини в 1990-1992 роках можна назвати в цілому успішним. Чехословацька економіка стояла на високому рівні розвитку порівняно зі своїми східноєвропейськими сусідами. Країна мала відносно невисокі зовнішні борги, розвинену інфраструктуру, кваліфіковану робочу силу.

Однак, у ході економічних реформ у двох республіках Чехословаччини проявилася диспропорція. Незважаючи на адекватність та синхронність заходів, що вживалися в обох суб'єктах федерації, більшим успіхом вони увінчалися в чеських землях. Словацька економіка була значно вразливішою до негативних наслідків, якими супроводжувалася реформа. Як віддаленіша від Західної Європи, менш приваблива та відома для західних інвесторів, Словаччина потерпала від однобічної структури своєї економіки. У роки існування ЧССР урядова політика, що проводилася в економіці, була спрямована на посилення розвитку важкої індустрії на території Словаччини і не супроводжувалася адекватними змінами в інших галузях економіки. Це призвело до значної асиметрії в економічній структурі республіки. У реальній дійсності багато невеликих міст та містечок у Словаччині повністю залежали від функціонування того чи іншого великого промислового об'єкта, що часто випускав продукцію військового призначення. Закриття такого підприємства або певні труднощі в його роботі, викликані структурними змінами в економіці, означали катастрофу для мешканців багатьох залежних від нього населених пунктів. Таке становище не могло не привести до відповідних соціальних загострень та політичних наслідків, зокрема, зростання впливу лівих та крайніх націоналістів у Словаччині. На момент проведення парламентських виборів у червні 1992 року загальний рівень безробіття по Чехословаччині складав 5,5% працездатного населення. Ця цифра різко контрастувала з рівнем безробіття у суб'єктах федерації: у Словаччині – 11% та у Чеській Республіці – 3% [9, s.89].

Слід зазначити, що і стартові можливості Чехії були набагато кращими. Це можна пояснити такими причинами: по-перше, Чехія отримала у спадок вже розвинені державні інститути та висококваліфікований апарат (зокрема, Міністерство закордонних справ та Національний банк Чехословаччини); по-друге, Чехія вже мала історичний досвід побудови власної держави і протягом усього існування Чехословацької держави відігравала провідну роль у визначенні основних напрямків внутрішньої та зовнішньої політики; і, по-третє, перед чеським урядом та суспільством проблема утвердження нової національно-державної ідентичності не стояла так гостро, як перед словаками. Економічні можливості обох країн також дещо відрізнялися, причому чеська економіка знаходилася у кращому становищі, ніж словацька [8, с.78].

Важливим чинником дезінтеграції стало утворення в процесі демократизації в Чехії та Словаччині 1990-1992 роках абсолютно автономних партійних систем. Цьому сприяв складений із серйозними недоліками виборчий закон, який дозволяв політичній партії входити не лише до Національної ради відповідної республіки, але й у Федеральні збори, за умови подолання відповідного бар'єру лише в одній з двох республік.

Громадяни Чехословаччини і нова політична еліта не мали на початку 1990-х років досвіду демократії, що мало негативний вплив на подальший політичний розвиток. Демократія

пов'язана з конфліктами, які повинні вирішуватися публічно. Пересічних громадян дратували довготривалі суперечки політиків та неспроможність дійти консенсусу у питанні стосовно нової моделі державного устрою. Крім цього, поділу також сприяли засоби масової інформації, які певною мірою є відповідальними за поляризацію суспільної думки чехів та словаків. Е.Стейн вважає, що аналіз причин та можливих наслідків розпаду ЧСФР у засабах масової інформації був поверховим, так як вони некритично ретранслявали думку політиків і в основному відстоювали інтереси свого народу [10, s.133].

Негативну роль відіграла також „постсоціалістична паніка”, нездатність громадян визначити свою політичну ідентифікацію після краху посттоталітарних структур. Атомізація суспільства породила попит на харизматичного лідера. Це був час рішучих популістських політиків типу В.Мечіара та В. Клауса, котрі не охоче йшли на компроміси.

Четвертим фактом дезінтеграції ЧСФР можна вважати відсутність ефективної конституції. Чехословаччині після листопадових подій 1989 року довелося зіткнутися зі складною ситуацією в плані своєї конституції. Проблема полягала в тому, що на початок 1990-х років не вдалося прийняти нову демократичну та функціонуючу конституцію. Адже Основний закон часів „празької весни” продовжував діяти і після „оксамитової революції”, але він не сприяв пошуку демократичного консенсусу. Його положення, яке забезпечувало право вето однієї десятої частини обраних в одній з двох республік депутатів Федеральних зборів, запрограмувало конституційну кризу. Автори конституційного закону чехословацької федерації 1968 року не розраховували (власне вони і не могли цього завбачити) на те, що в майбутньому чехи та словаки проголосують за протилежні політичні орієнтації і різні моделі державного устрою. Конституція ж 1968 року передбачала єдність обох суб'єктів федерації в парламенті.

Останнім, але одним з вирішальних чинників розпаду Чехословаччини були інтереси нових еліт. Поділ ЧСФР не був наслідком прагнень емансипації та патріотизму чеського і словацького народів. Згідно соціальних опитувань, більшість чехів та словаків ніколи не висловлювалися за державну незалежність. У 1992 році на питання дослідників з приводу відчуттів у зв'язку з поділом держави у відповідях превалювали меланхолійні настрої. Були наявними тенденції боязні не тільки економічних наслідків, а й того, що дезінтеграція призведе до розриву соціальних та сімейних контактів. Урядова коаліція Словаччини В.Мечіара використовувала словацький націоналізм як інструмент посилення своєї влади, що викликало етнічні конфлікти [1, с.133]. Проте реальністю є те, що не народи, а політики і політичні сили ділять єдину державу. Дану тезу підтвердили і парламентські вибори 1992 року. Саме тоді відбулися останні спільні вибори до парламентів ЧСФР, ЧР та СР, які і закріпили різницю у політичній орієнтації органів влади обох республік. На виборчі дільниці у Чехії прийшло 80,08% виборців, а в Словаччині – 84,2% [12].

Суттєвим є той факт, що в своїх передвиборчих програмах жодна з партій не висувала сепаратистські гасла. Програма ГДП передбачала збереження федерації, але на якісно новому рівні. РЗДС виступав за конфедерацію та утворення самостійної Словаччини. Ідею федерацію в Словаччині підтримували соціал-демократи. Проти відокремлення Словаччини виступали й угорські партії, які боялися конфліктів на національному ґрунті.

Результати загальнодержавних і республіканських виборів 1992 року підтвердили принципово різну соціально-економічну і політичну орієнтацію громадян Чехії і Словаччини. Населення Словаччини підтримало лівоорієнтовані партії, що обіцяли пом'якшити негативні наслідки економічних реформ шляхом надання ширших соціальних гарантій, та націоналістичні організації. Прибічники ж радикальних економічних реформ, що виступали за збереження єдиної держави у формі федерації, перемогли у Чехії. Відповідно чеські виборці віддали перевагу правій Громадянській демократичній партії В.Клауса – 29,73% голосів, а словацькі – пронаціональному Руху за демократичну Словаччину В.Мечіара – 37,26% голосів [12].

Вибори серйозно ускладнили політичну ситуацію в країні. У перші ж дні після обрання нового складу законодавчих органів виявилися серйозні розбіжності між В.Клаусом, лідером коаліції ГДП-ХДП, що перемогла у ЧР, та В.Мечіаром, лідером РЗДС, що прийшов до влади у СР, з питань формування майбутнього федерального уряду. Новий парламент СР задекларував 14 липня 1992 року прагнення до розширення суверенітету Словаччини як суб'єкта

міжнародного права. Уряд Чехії у відповідь на це заявив про застосування заходів, необхідних для самостійного державного існування ЧР в разі виходу Словаччини зі складу федерації. Відповідно в Чехословаччині виникла дискусія з приводу проведення всенародного опитування. Однак пропозиція щодо проведення загальнодержавного референдуму з питання поділу (чи збереження) федерації не була втілена, на думку В.Лемака, з кількох причин. По-перше соціологічні опитування засвідчували можливі наслідки такого референдуму. В обох частинах країни (в Чеській Республіці – 31%, у Словацькій Республіці – 32 % опитаних) більшість людей в той час вважало основною причиною дезінтеграції „угоду політичних представників від ГДП і РЗДС, тобто нездатність домовитися між собою про інше”. По-друге, наслідки такого референдуму могли бути різними в республіках: до прикладу позитивним для збереження федерації у Чеській Республіці, але негативним – у Словацькій Республіці. За такої розкладки голосування наслідки референдуму не стали б виходом із конституційної кризи. У такому випадку на порядок денний постало би питання виходу Словаччини із складу спільної держави, чого бажало уникнути з вищенаведених мотивів політичне керівництво цієї республіки. Словацьке керівництво намагалося чітко дотримуватися політичних домовленостей про поділ федерації [4, с.119]. Тому було прийнято рішення, що долю федерації визначить політична еліта обох республік.

У ході переговорів 22-23 липня 1992 року щодо майбутнього країни між урядами В.Клауса та В.Мечіара виявилось, що чеська сторона заперечує можливість утворення конфедерації, а словацька – не погоджується на подальше існування федерації. В результаті, сторони дійшли згоди щодо контрольованого поділу Чехословаччини на дві держави, запропонувавши Федеральним зборам ухвалити відповідні законопроекти. Добровільна відставка президента В.Гавела напередодні переговорів – 20 липня – стала зовнішнім проявом безвихідного політичного становища, в яке потрапила ЧСФР.

25 листопада 1992 року Федеральні Збори ЧСФР, з перевагою всього у три голоси, прийняли закон припинення існування Чехословацької федерації (мав уступити у дію 31 грудня 1992 року), а вже 16 грудня Чеська національна рада схвалила Конституцію самостійної чеської держави.

Аналіз суспільно-політичної ситуації в Чехословацькій федерації дає підстави стверджувати, що національне питання стало „розмінною монетою” у виборчій кампанії 1992 року. Адже внаслідок стрімкого зростання національної свідомості серед населення багатонаціональної федерації стала надзвичайно привабливою перспектива використання національної ідеї різноманітними силами та діячами як засобу поширення своєї популярності та політичного впливу. Зокрема, такими амбіційними політиками були В.Клаус та В.Мечіар [8, с.94].

Той факт, що поділ Чехословаччини пройшов у цивілізованій формі на відміну від Югославії та СРСР, має історичне пояснення. З усіх країн ЦСЄ Чехословаччина ще в довоєнні роки виділялася як країна з достатньо розвинутими інститутами громадянського суспільства, з традиціями гуманізму, віротерпимості, плюралізму. Політична стабільність тут поєднувалася з більш розвинутою порівняно з сусідами економікою. Це дозволило їй народу уникнути фашистського режиму. Мирним шляхом пройшли в ній як комуністичний переворот у лютому 1948 року, так і „оксамитова революція” 1989 року. Саме це і дало можливість спрямувати процес поділу Чехословаччини та утворення нових незалежних держав у конструктивне русло.

Висновки. Таким чином, незважаючи на те, що розпад федерації викликав щирий жаль у багатьох чехів, керівництво республіки та її політична еліта зуміли досить ефективно використати новий статус Чехії. Проголошення незалежності Словаччини стало для Праги можливістю позбутися основної причини серйозних внутрішньополітичних конфліктів, що негативно впливали на становище країни протягом останніх двох років. Суперечності, що існували у відносинах між керівництвом двох республік, політичними та економічними елітами обох частин федерації, не дозволяли достатньо рішуче проводити певну політичну лінію, примушуючи політичних діячів у Празі та Братиславі постійно шукати компромісу та можливості узгодження взаємних інтересів, що часто носили досить суперечливий характер. Відмовившись від федерації, провідні політичні сили та їхні лідери, керівництво Чеської Республіки розв'язали собі руки у справі реалізації власного бачення процесу реформування суспільства, держави та народного господарства. Все це дало можливість Чеській Республіці

стати розвинутою європейською державою, яка може слугувати еталоном для інших країн. Чехія фактично продовжила традиції Чехословацької Республіки, а Словаччині довелося розпочати пошук власної ідентичності.

Вищенаведені тези наводять нас на такий висновок – мирне, конституційно-договірне припинення чехословацької федерації в 1992 році відіграло важливу роль у прискоренні демократизаційних процесів, завершені перехідного періоду та перетворенні Чехії та Словаччини в стандартні європейські держави. Тобто як показує чехословацька практика, дезінтеграція може мати позитивні наслідки і навіть сприяти процесам демократизації.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Водичка К. Раздел Чехословакии – десять лет спустя / Карел Водичка // Социологические исследования. – 2003. – № 10. – С. 129-133.
2. Задорожнюк Э. Чешско-словацкие отношения: от „режима нормализации” 1969 года к „бархатной” революции 1989 года / Элла Задорожнюк // Новая и новейшая история. – 2005. – № 6. – С. 15-33.
3. Кнапп В. О государственном договоре между Чешской и Словацкой республиками / Виктор Кнапп // Общественные науки и современность. – 1992. – № 3. – С. 164-169.
4. Лемак В. Державно-правова реформа в Чехословаччині в умовах постсоціалістичної модернізації й поділу федерації / Василь Лемак. – Ужгород: „Ліра”, 2002. – 248 с.
5. Передрій О. Розлучення по-чехословацьки / Олександр Передрій, Іван Сюсько // Політика і час. – 1993. – № 3. – С. 55-59.
6. Приходько В. „Ніжна революція” в Чехословаччині та формування нової внутрішньої політики країни / Володимир Приходько. – Ужгород: Госпрозр. ред. – вид. відділ ком. інф, 1999. – 96 с.
7. Приходько В. Розпад чесько-словацької федерації в контексті постсоціалістичної трансформації / Володимир Приходько // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Вип. 11 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М. Вегеш (гол. ред.), С. Віднянський, Д. Данилюк та ін. – Ужгород: Видавництво „Вісник Карпат”, 2004. – С. 204-211.
8. Юрійчук Ю. Національний фактор у суспільно-політичному розвитку Чехії та Словаччини (1989 – середина 1990-х рр.): дис..... кандидата іст. наук: 07.00.02 / Юрій Юрійчук. – Чернівці, 2000. – 188 с.
9. Rychlík J. Rozpad Československa. Česko-Slovenské vztahy 1989-1992 / Ján Rychlík. – Bratislava: Veda, 2002. – 458 s.
10. Stein E. Česko-Slovensko: Konflikt, roztržka, rozpad / Eric Stein. – Praha: Academia, 2000. – 370 s.
11. The End of Czechoslovakia / [ed. by J. Musil]. – Budapest, London, New York: Central European University Press, 1995. – 283 s.
12. Офіційний сайт Національної виборчої комісії Чеської Республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volby.cz>

АНОТАЦІЯ

Марадик Н. ПОДІЛ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ В КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

У даній статті автор досліджує специфіку поділу Чехословаччини в контексті процесів демократизації суспільства. Унікальним в практиці транзитології є те, що Чехословаччина в ході демократичного транзиту розпалася на два суверенні державні утворення – Чеську й Словацьку республіки. Однак цей факт не завадив успішному утвердженню демократії в Чеській Республіці. Навпаки – мирне, конституційно-договірне припинення чехословацької федерації відіграло важливу роль у прискоренні демократизаційних процесів, закінченні перехідного періоду та перетворенні Чехії в стандартну європейську державу.

Ключові слова: дезінтеграція, демократизація, «оксамитове розлучення», федерація, Чехословаччина.

SUMMARY

Maradyk N. DIVISION OF CZECHOSLOVAKIA IN THE CONTEXT DEMOCRATIZING PROCESSES

In this article the author analyzes the specific division of Czechoslovakia in the context of democratization of society. Unique in transitology practice is that of a democratic Czechoslovakia during transit split into two sovereign governmental entities - the Czech and Slovak Republics. However, this fact did not prevent the successful establishment of democracy in the Czech Republic. On the contrary - a peaceful, constitutional and contractual termination of the Czechoslovak federation was instrumental in accelerating democratizing processes, the end of transition and transformation of the Czech Republic in the standard European country.

Keywords: disintegration, democratization, «velvet divorce», federation, Czechoslovakia.